

Stanisław Cygan

 <https://orcid.org/0000-0002-1108-3302>

 stanislaw.cygan@ujk.edu.pl

UNIwersytet JANA KOCHANOWSKIEGO W KIELCACH

 <https://ror.org/ookrbh354>

Przejawy świadomości językowej dotyczące zmian językowych zachodzących na wsi. Na przykładzie „Słownika języka mieszkańców ziemi łukowskiej” Jerzego Sierociuka

 <https://doi.org/10.15633/tes.11306>

ABSTRAKT

Przejawy świadomości językowej dotyczące zmian językowych zachodzących na wsi. Na przykładzie „Słownika języka mieszkańców ziemi łukowskiej” Jerzego Sierociuka

Artykuł zawiera opis jednego z przejawów świadomości językowej mieszkańców ziemi łukowskiej, zawartych w komentarzach metatekstowych, które znajdują się w kontekstach użycia określonych wyrazów hasłowych w „Słowniku języka mieszkańców ziemi łukowskiej” Jerzego Sierociuka. Dotyczą one chronologicznego zróżnicowania języka ludowego (język w perspektywie czasowej). Ważne są tu kwalifikatory chronologiczne (tj. operatory metatekstowe, operatory dystansowania), reprezentowane głównie przez przysłowki temporalne i formy opisowe, które wprowadzają do wypowiedzi wyrazy uznane za dawne i ich nowsze odpowiedniki.

SŁOWA KLUCZOWE: dialektologia, słownik gwarowy, kwalifikatory chronologiczne leksyki gwarowej

ABSTRACT

Manifestations of linguistic awareness related to language changes in the countryside. Based on “Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej” by Jerzy Sierociuk

The article contains a description of one of the manifestations of the language awareness of the inhabitants of the Łuków region included in the metatextual comments which are found in the contexts of using specific entry words in the “Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej” [The dictionary of the language of the inhabitants of the Łuków region]. Comments concern the chronological differentiation of language (language in time perspective). Chronological qualifiers (i.e., metatextual operators, distance operators) are important here; they are represented by temporal adverbs and descriptive forms that introduce to utterances words considered to be old and their more recent equivalents.

KEYWORDS: dialectology, dialect dictionary, chronological qualifiers of dialect lexis

Wśród problemów badawczych współczesnej dialektologii, zwłaszcza jej nurtu określanego jako dialektologia socjologizująca¹, ważne miejsce zajmuje świadomość językowa. Jej przejawy są zawarte w uwagach, opiniach, komentarzach informatorów na temat określonych form językowych obecnych w tekstach gwarowych, hasłach słownikowych, stanowiących konteksty użycia danych wyrazów hasłowych. Najczęściej uwagi respondentów wiejskich dotyczą – zdaniem badaczy – geograficznej płaszczyzny języka, zmian językowych na wsi stanowiących rezultat przemian społeczno-kulturowych, czyli języka widzianego z perspektywy chronologicznej, oraz normatywnych aspektów języka ludowego. Artykuł wpisuje się w obszar moich badań nad przejawami świadomości językowej mieszkańców wsi².

Jak wiadomo, świadomość językowa stanowi przedmiot badań różnych dyscyplin naukowych³, a w obrębie językoznawstwa – głównie psycholingwistyki, socjolingwistyki, dialektologii, dydaktyki języka polskiego, glottodydaktyki polonistycznej. Wśród autorów zajmujących się tym zagadnieniem można wymienić m.in. Danutę Bartol-Jarosińską, Zygmunta Zagórskiego, Katarzynę Czarnecką, Jolantę Tambor, Krzysztofa Maćkowiaka, Stanisława

1 Por. S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994, s. 71–72; S. Grabias, *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Lublin 2019, s. 73–74.

2 Zgadzam się z uwagą jednego z Recenzentów, że artykuł nie przedstawia problematyki nowej, ale ujmuje ją w nowym kontekście regionalno-materiałowym.

3 Zdaniem Izabeli Gatkowskiej współczesne badania nad świadomością, podobnie jak nad innymi procesami poznawczymi i procesami percepcji, są mocno osadzone w naukach medycznych i biologicznych (świadomość językowa jest interdyscyplinarnym problemem badawczym z pogranicza trzech dyscyplin naukowych: językoznawstwa, psychologii i neurologii). Badaczka podaje, że jedną z cech świadomości wyższego rzędu jest jej „metacharakter”, czyli świadomość bycia świadomym. Zob. I. Gatkowska, *Kilka uwag o świadomości językowej*, w: *Język trzeciego tysiąclecia III*, t. 1: *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny*, red. G. Szpila, Kraków 2005, s. 42 (*Język a Komunikacja*, 8). W jej przekonaniu świadomość językowa, należąca do wyższych poziomów świadomości, to forma samoświadomości, to ta „część naszej świadomości, która ocenia i kontroluje stan mowy każdego użytkownika języka. [...] Jak każdy element samoświadomości, jest subiektywną oceną stanu mowy człowieka” (s. 43).

Cygana, Mirosławę Sagan-Bielawę, Ewę Rodek, Joannę Lustanski, Grażynę Krasowicz-Kupis⁴.

Świadomość językową⁵ definiuję jako „umiejętność metapoznawczą człowieka, charakteryzującą się zdolnością do refleksji nad językiem (na różnym poziomie jego budowy gramatycznej: podsystem fonetyczno-fonologiczny, morfologiczny, składniowy; leksyka) i językową działalnością własną i/lub innych ludzi, grupy, społeczeństwa, narodu. Może się ona wyrażać w formułowaniu komentarzy językowych, sądów, opinii o języku, ocen zachowań językowych, w dokonywaniu autokorekty i korekty językowej w toku mówienia itp. Stopień świadomości językowej zależy od czynników wrodzonych, ale też od nabywanej wiedzy zdobywanej przez obserwację, doświadczenia życiowe, kształcenie”⁶.

Źródłem materiału językowego w artykule jest jeden ze słowników serii Wielkopolskie Słowniki Regionalne, opracowany w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, pt. *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*⁷, pod redakcją Jerzego Sierociuka. Ten regionalny słownik tematyczny powstał w ramach

4 Na przykład Grażyna Krasowicz-Kupis definiuje świadomość językową następująco: „Świadomość językowa oznacza świadomość istnienia symboli językowych i reguł języka, czyli świadome używanie przez dziecko środków językowych, kontrolowanie poprawności ich wykorzystywania, intencjonalne manipulowanie tymi środkami czyli wykonanie świadomych operacji na języku (symbolach i regułach). Świadomość językowa ujawnia się w grach i zabawach językowych, w wykonywaniu zadań wymagających świadomej i pogłębionej analizy języka – np. porównywaniu struktury słów, dostrzeganiu podobieństw, przedstawianiu głosek, zamianie zdania złożonego na dwa proste itp.” (G. Krasowicz-Kupis, *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*, Lublin 2004, s. 19). Badaczka dokonuje rozróżnienia: „Świadomość językową odnosi się zatem do zdolności metajęzykowych, świadomości języka (jego środków i zasad użycia). Świadomość metajęzykowa zaś oznacza świadomość metajęzyka, czyli odmiany języka do opisu samego siebie, na przykład rozumienie i użycie terminów: wyraz, głoska, litera, zdanie, interpunkcja, koniugacja itp.” (s. 19–20).

5 Warto przywołać opinię Sławomira Śniatkowskiego: „Na proponowane w tym opracowaniu rozumienie świadomości językowej składają się zjawiska dające się analitycznie rozróżnić jako poczucie językowe, świadomość językowa w znaczeniu węższym (m.in. uświadomienie sobie semiotycznego i normatywnego charakteru języka) oraz świadomość metajęzykowa (świadomość możliwości wypowiedziania się o języku, inaczej: świadomość samozwrotności języka)” (S. Śniatkowski, *Świadomość językowa i metajęzykowa a kompetencja lingwodydaktyczna*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Logopaedica” 4 (2011), s. 500).

6 S. Cygan, *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce 2011, s. 35–36.

7 *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Sierociuk, Poznań 2019 (Wielkopolskie Słowniki Regionalne). Choć tytuł serii mógłby sugerować zawężenie regionalne do Wielkopolski, to seria stanowi zbiór przygotowywanych w Pracowni Dialektologicznej UAM

Dialogu pokoleń we współpracy Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, reprezentowanego przez wymienionego wcześniej lubelsko-poznańskiego Uczonego, i młodzieży z I LO im. H. Sienkiewicza z Łukowa. Słownik liczy nieco ponad 1400 haseł. Informatorzy należeli do trzech różnych pokoleń z 25 miejscowości ziemi łukowskiej. Pokolenie najstarsze obejmuje 18 osób urodzonych w latach 1921–1945: osiem kobiet, przy czym trzy z nich brały udział w wypełnieniu całego kwestionariusza, i dziecięciu mężczyzn; z czego cztery osoby uczestniczyły w wypełnieniu pełnego kwestionariusza tematycznego. Do średniego pokolenia należą respondenci urodzeni w latach 1941–1970: 17 osób: dziesięć kobiet i siedmiu mężczyzn, przy czym cztery kobiety i dwaj mężczyźni wypełnili cały kwestionariusz tematyczny. W grupie najmłodszych informatorów, urodzonych w latach 1971–1995, znaleźli się trzech mężczyźni⁸.

W artykule ograniczam się do opisu przejawów jednego z uświadamianych aspektów języka ludowego, tj. do jego płaszczyzny chronologicznej (na przykładzie kwalifikowania temporalnego dialektyzmów). Zagadnienie tzw. życia wyrazów⁹ mieszkańców wsi było już przedmiotem badań lingwistów, o czym świadczą publikacje Eugeniusza Jurkowskiego, Marii Kamińskiej, Haliny Pelcowej, Haliny Kurek, Józefa Kąsia, Stanisława Cygana, Anny Tyrpy, Justyny Kobus, Michaliny Surmy i in.¹⁰

---

opracowań leksykograficznych zawierających leksykę różnych regionów Polski. Słownik łukowski jest pierwszym z nich.

8 Zob. *Podstawa materiałowa i charakterystyka informatorów*, w: *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej*, s. 32–38.

9 Zob. J. Otrębski, *Życie wyrazów w języku polskim*, Poznań 1948; S. Szober, *Życie wyrazów*, t. 1: *Powstawanie wyrazów (nowotwory polskie i zapożyczenia)*, Kraków 1929; S. Szober, *Życie wyrazów*, t. 2: *Zamieranie i przemiany wyrazów*, Kraków 1930.

10 Zob. E. Jurkowski, *Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą*, „Prace Filologiczne” 20 (1970), s. 11–18; M. Kamińska, *Gwarowe kwalifikatory leksykalne*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 31 (1985), s. 75–79; H. Pelcowa, *Kwalifikatory w wypowiedziach gwarowych jako sposób interpretacji świata*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 15, *Prace Komisji Językoznawczej*, t. 44, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 2006, s. 107–116; H. Kurek, *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków 1995; J. Kaś, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków 1994; S. Cygan, *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce 2011; M. Surma, *Kategoria „dawności” w świadomości językowej mieszkańców wsi Ocieszyn (pow. obornicki)*, „Kwartalnik Językoznawczy” [2016/4–2017/1] (2020) nr 28–29, s. 95–109; A. Tyrpa, *Stare i nowe słowa w świadomości mieszkańców wsi*, „Poradnik Językowy” (2019) nr 1, s. 21–31; J. Kobus, *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI w.*, Poznań 2015.

Jerzy Reichan, ujmując zagadnienie stosunku słownictwa gwarowego do dwu podstawowych kategorii, jakimi są przestrzeń i czas, pisał: „Stosunek ten wydaje się zupełnie prosty i elementarny: przestrzeń odniesiona do słownictwa gwarowego stanowi podstawę geografii dialektalnoleksykalnej, czas zakłada historię słownictwa gwarowego”¹¹.

Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą, a odnoszące się przede wszystkim do geografii językowej (płaszczyzna geograficzna języka) i płaszczyzny chronologicznej, podkreślali wielokrotnie wymienieni powyżej badacze dialektów polskich, najwcześniej Jurkowski i Kamińska.

Jurkowski pisał:

Przeważnie uwagi informatora koncentrują się wokół następujących problemów: tendencje fonetyczne, zjawiska morfologiczne, zapożyczenia nazw, etymologia, odcień semantyczno-emocjonalny nazwy, zróżnicowanie geograficzne oraz **zróżnicowanie w mowie pokoleń** i wreszcie świadomość poprawności językowej¹².

Kamińska zauważa:

w wielowarstwowej leksyce gwarowej jej użytkownicy dostrzegają **przeciwstawienie wyrazów starych nowym**, wiejskich miejskim, dodatnio nacechowanych nacechowanym ujemnie, uznanych za należące do słownictwa starannego niedbałym itd.¹³

11 J. Reichan, *Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie*, „Studia linguistica Polono-Slovaca” 3 (1990), s. 135. Jego zdaniem rozważając kategorię czasu, badacze odnoszą się głównie do ewolucji leksyki języka literackiego. Jednak niektórzy z nich piszą o ewolucji słownictwa gwarowego, jego zmianach dokonujących się w czasie — charakteryzują się one: (1) zanikiem niektórych dawnych wyrazów, np. *chyża, okół*, (2) pojawieniem się neologizmów zapożyczonych głównie z języka literackiego lub z gwar uznawanych za lepsze. Autor szczegółowo rozważa cztery sytuacje, w których wyraźnie zaznacza się dynamika rozwoju słownictwa gwarowego (s. 131–142).

12 E. Jurkowski, *Fakty językowe*, s. 11, [wyróżnienie autora]. Por. S. Cygan, *Przejawy świadomości geograficznego zróżnicowania języka w wypowiedziach mieszkańców wsi Lasocin*, w: *Słowa jak mosty nad wiekami*, red. U. Sokólska, P. Wróblewski, Białystok 2003, s. 71–86; S. Cygan, *Mowa pokoleń w świadomości mieszkańców wsi Lasocin na Kielecczyźnie*, w: *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejnjej*, red. S. Gala, Łódź 2002, s. 81–92.

13 M. Kamińska, *Gwarowe kwalifikatory leksykalne*, s. 78, [wyróżnienie autora]. Por. także M. Kamińska, *Z problemów stylistyki gwarowej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 19 (1973), s. 1–17; M. Kamińska, *Styl i stylizacja w gwarach*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 14 (1968), s. 81–96; M. Kamińska, *Potoczne kwalifikatory leksykalne*, w: *Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa 1996, s. 151–161.

Z kolei Reichan zanotował, że w trakcie eksploracji do *Małego atlasu gwar polskich*¹⁴ badacze podawali oboczniaki nazewnicze [nazwa starsza, ginąca, nazwa nowsza]. Jego zdaniem:

Informacje tego typu [...] wskazują bowiem na to, że w świadomości danego informatora gwarowego określony wyraz jest uważany za dawny, wychodzący z użycia, ginący, podczas gdy na jego miejsce wchodzi jakiś nowy wyraz¹⁵.

Halina Pelcowa umiejętność kwalifikowania wyrazów z chronologicznego punktu widzenia czy ze stanowiska wartościującego traktuje jako przejaw świadomości językowej oraz komunikacyjnej mieszkańców wsi¹⁶.

Kamińska zwraca uwagę na metagwarowe określenia używane przez ludność wiejską dla odróżnienia różnych złóż leksyki dialektalnej: „**przeciwstawienie archaizmów wyrazom nowszego pochodzenia**, wyrazów o zasięgu gwarowym – ogólnopolskim, nacechowanych emocjonalnie – nieekspresywnym, uroczystych – potocznym”, nazywając je gwarowymi kwalifikatorami leksykalnymi¹⁷. Zdaniem łódzkiej badaczki, w wypowiedziach informatorów wiejskich najczęściej pojawiają się kwalifikacje wyrazów na **stare**, **archaiczne** oraz **nowe**¹⁸.

Zgromadzone w pierwszej grupie dialektyzmy respondenci uznali za wyrazy dawne, archaiczne, odległe w czasie; podają oni ich nowe odpowiedniki, stanowiące składnik ich uzusu językowego. Nie dokonują waloryzacji tych

14 *Mały atlas gwar polskich*, opracowany przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich PAN w Krakowie, t. 1–2 pod kierunkiem K. Nitscha, t. 3–13 pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław–Kraków 1957–1970.

15 J. Reichan, *Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie*, s. 140.

16 Zob. H. Pelcowa, *Kompetencja językowa i kompetencja komunikacyjna mieszkańców wsi regionu lubelskiego*, w: *Język polski. Historia. Współczesność*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin 2000, s. 91–104; H. Pelcowa, *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin 1999, s. 251–267; H. Pelcowa, *Zmiany językowe jako problem badawczy dialektologii*, w: *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 101–117.

17 M. Kamińska, *Gwarowe kwalifikatory*, s. 75, [wyróżnienie autora]. Terminu *operator dystansu* (*dystansowania*) używam za Kąsiem. Zob. J. Kąs, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego*, Kraków 1994, s. 21. Ożóg posługuje się terminem *operator metajęzykowy* (*metatekstowy*). Zob. K. Ożóg, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków 1990, s. 7, 21.

18 Elementami językowymi określającymi archaizmy leksykalne są następujące wyrażenia językowe: *staro gwara*, *z dziadków mowa*, *po starodawnymu*, *po staroświecku*, *po downymu*, *jag mówiom babcie* (*stare ludzie*, *starawe kobity*), *jag mówili lojce*, *z downa downości*. Zob. M. Kamińska, *Gwarowe kwalifikatory*, s. 76.

form, ograniczając się tylko do stwierdzenia odmienności form językowych uwarunkowanych chronologią. Objęte kwalifikacją temporalną elementy językowe odnoszą się do sposobu przemieszczania się ludzi w szybkim tempie: *chyzo* | *prędko* | *szybko*, nazwy części prostych ręcznych narzędzi rolniczych: *dziobak* ‘ostre zakończenie metalowej części widel’, *korzystka* | *rączka* ‘równoległe zakończenie trzonka widel, szpadla’, nazwy środka transportu wiejskiego: *wóz* | *furmanka*, nazwy miejsca sprzedaży taniego mięsa: *jatka* | *sklep mięsny*, nazwy naturalnego nawozu służącego do użyźniania gleby: *obornik* | *gnój*:

chyzo – ‘szybko’: *chyzo* (!) ... *no to prendko* ... (Fik); *to tak jak sie mówiło kiedyś* (!) ... *i teraz ... to starsi ludzie mówio chyzo ... nieraz ktoś ... czy wołała matka ... no chodź chyzy!* ... (Swk); *chyzo* ... (Goł); **chyżo**¹⁹.

chyżo – ‘szybko’: *chyżo* ... (Alk); *chyżo ... to też szybko* ... (Bur); *ale chyży ... chyżo leci ... chyży taki prendki* ... (Chr); *chyży ... chyżo ... to mówili kiedyś na takich ludzi ... co biegiem wszystko robili ... poganiiali innych ... ni mieli czasu postać z sionsiadem ... tam zaminić dwa słowa ... tylko biegli coś robić ... na takich ludzi mówili chyży ... albo chyżo robili wszystko* ... (Śwr); **chyzo**. (SJMZŁ, s. 71)

dziobak – ‘ostre zakończenie metalowej części widel’: *no jak sie mówi ... to dzióbaki* (!) ... *bo to jest już ... tak jak ... jak dziobak* (!) ... *to kiedyś tak nazywali ... nie wim jak to teraz nazywajo* ... (Grz); **dzióbak**. (SJMZŁ, s. 82)

furmanka – ‘wóz’: *furo sie przewoziło ... furmanko; no to przodek i zadek ... przód to ma dyszel* (!) *czyli ołoble* (!) *do konia ... a zad tylko na skrent furmanki* ... (Grz); *to do wozu też ... no to wóz najprostszyszy ... furmanka sie to kiedyś nazywała* ... (Chr); **fura, wóz**. (SJMZŁ, s. 84)

gnój – ‘naturalny nawóz zwierzęcy zazwyczaj zawierający resztki ściółki’: *no to obornik ... tam mało kto mówi obornik ... tylko gnój ... tak mówili ... takie pospolite powiedzenie wiejskie ... pińdziesion lat temu tak mówili ... a teraz jes wszystko inaczy ... teraz mówio bardziej naukowo*²⁰ ... (Stn); **obornik, pomiot**. (SJMZŁ, s. 89)

19 Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie, red. J. Sierociuk, Poznań 2019, s. 71, [dalej jako: SJMZŁ].

20 W innym słowniku wyrazy te są opisywane następująco: „**gnój** – no to jes po naszymu gnój albo obornik... no..., na gnój... gnój to jest tako prosto nazwa na wsi mówi się gnój... dzisiaj mówią obornik”

kopocz – ‘narzędzie o dwu zębach do ściągania gnoju z wozu’: *to nazywały kiedyś kopocz ... kopocz taki ...* (Brm); *kopacz ... kopyrtacz (!) ...* (Osn); **hak, kociuba, kopacz, kopoc, kopyrsak, kopyrtacz, koprys, korpysz, kóciuba, pazury I, szarpak**. (SJMZŁ, s. 119)

korzystka – 1. ‘równoległe zakończenie trzonka wideł, szpadla itp.’: *korzystka ...* (Grd); *ronczka albo korzystka ... nie wiem dlaczego akurat tak ... ale ... można powiedzieć ronzka ... można powiedzieć korzystka ... nie? ... jeżeli ktoś się orientuje to wie o co chodzi ... jak ja pamientam z małych lat ... to ojciec mój to mówił korzystka na to ... łopaty to raczyj tam były z prostym trzonkiem ... bez tej korzystki [...]* (Czr). (SJMZŁ, s. 120)

przypalynisko – ‘pas nieurodzajnej ziemi na polu’: *przypalynisko (!) dawniej tak nazywali ...* (Wks). (SJMZŁ, s. 210)

jatka – ‘miejsce sprzedaży mięsa, rombanki’: *jatka to jes ... kidyś był taki sklep ... tania jatka ... a teraz nazywają sklep miensny ... a kiedyś sklep miensny nazywany był tania jatka ...* (Grz); **tania jatka**. (SJMZŁ, s. 98)

Chronologiczne zróżnicowanie języka funkcjonuje w świadomości informatorów w postaci różnych użycí tych wyrazów odsyłających do bliżej niedookreślonej przeszłości językowej. Służy temu zaimek nieokreślony *kiedyś* (użyty cztery razy), *kidyś* (użyty dwukrotnie) ‘dawniej, w przeszłości, w odległym czasie, w minionym czasie’, który jest często przeciwstawiony (choć niekiedy brak pary opozycyjnej i jest tylko jeden element temporalny) współczesnej praktyce mówienia, na co wskazuje przysłówek *teraz* (cztery użycia). W ten sposób sygnalizowane są różnice w mowie pokoleń²¹: *pińdziesiont lat temu tak mówili*.

(*Słownik języka mieszkańców okolic Klecka. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus i K. Wilkosz, Poznań 2024, s. 189); „**obornik**: to jez jedna nazwa ogólnie tako pospolitie nazwa no gnój obornik... no bo to tag ładnie brzmi (Bis), [...] ładnie po nowemu obornik (PLW); **obornik koński** – [...] obornik się ogólnie mówi... szlachetnie [Wil]” (*Słownik języka mieszkańców okolic Klecka*, s. 190).

21 Poniżej podaję wybrane przykłady takiego kwalifikowania leksemów ze zbioru regionalnego słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego. Liczby zapisane cyframi rzymskimi oznaczają numery tomów, zaś arabskimi numery stron, na których znajdują się przytaczane wyrazy: *po starowiešku* ‘po starowiejsku’ XXVIII 226, *po starodawnemu* adv. ‘według dawnych obyczajów, sposobu wyrażania się’, *dawniej* ‘comp, od dawno, niegdyś, kiedyś, w odległych czasach’: anioł – janiół, mówiły dawni XXI 217, *po terajszeemu* ‘według dzisiejszych zwyczajów, norm’: byk – po terajsemu buhaj XXIX 171, błobak – po terajsemu błober; leci – po terajsemu: pado; bicychło – po terajsemu, kłozica po dawnemu XXVII 141, *tera* ‘teraz’: koleпка – tera kołyska XXIX 171, *dziś*: *nadołek*, *podołek* ‘dolna część

Informatorzy powołują się na współczesny uzus językowy osób należących do starszego pokolenia: *starsi ludzie mówio, to ojciec mój to mówił*. Respondenci ujawniają znajomość dawnych form językowych, ukazując „życie wyrazów” w dwóch przestrzeniach czasowych.

Warstwa wyrazów starych, archaicznych, typowych dla starszego pokolenia, także może nieobecnych już pokoleń, tworzy zbiór leksyki postrzeganej przez respondentów jako przestarzała. Znajdujące się w ich wypowiedziach wyrażne sygnały temporalne, przeciwstawienie przeszłości teraźniejszości, są wyrazem stosunku informatorów do przemian ocenianych subiektywnie. Stanowią one – jak pisała H. Pelcowa – „klamrę spinającą w jedną całość oba aspekty wiejskiego życia – przeszłość i współczesność”²².

Wyróżnione graficznie w poniższych wypowiedziach mieszkańców regionu łukowskiego inne określenia czasowe²³ zawierają przysłówek temporalny *dawno*²⁴ w stopniu wyższym *dawniej*, a także wymieniony już zaimek nieokreślony *kiedyś* | *kidyś*). Brak jest tu odwołania do współczesnych form językowych. Respondenci przywołują wyrazy o ograniczonej ekstensji społecznej, bo ograniczonej pokoleniowo. Szadura definiuje przysłówek *dawno* jako ‘w czasie bardzo odległym od momentu, w którym lub o którym mowa’ i *dawniej* ‘w przeszłości,

koszuli kobiecej, najczęściej z grubszego płótna’: łodzimek, późni nadołek; nadołek to dziś bardzo brzytkie [słowo] XXV 129. Zob. K. Dejna, *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 20 (1974) – 31 (1985).

22 H. Pelcowa, *Kwalifikatory w wypowiedziach gwarowych jako sposób interpretacji świata*, s. 110.

23 Zwraca na to uwagę także Tyrpa, która na szerokim materiale językowym pokazała, w jaki sposób informatorzy mówią o uświadamianych zmianach językowych, wykorzystując określone kwalifikatory chronologiczne dotyczące przeszłości i teraźniejszości: *pszót – tero, teras, terou, dzisiaj, terajsa (nazwa) – dawna (nazwa), po terażnymu | po terażniejsamu – po downiejsemu, | pszóc, | po starymu/downo/dawni | dawno, po dawnemu, po terażniejszymu, pszodyj, po starośfiecku, z downa z dawności, po kiedajszemu, kiedyś, kiedysi, piyrwy, downo, kieś, kiedajse nazwisko ‘dawna nazwa’, po dawnu, puo starym, puo terajsu, pierwuj, dzisiaj wiency, po starośfieckemu, s terażniejszego, po staramu, pszodi, stara, starozytna nazwa, downe/dzisiej mowom, za moich młodych lat, stara, starozytna nazwa, stare ludzie godali, stare ludzie mówili, starodawne ludzie, starzy ludzie, terażniysze ludzie*. Zob. A. Tyrpa, *Stare i nowe słowa*, s. 21–31.

24 Renata Grzegorzczkova charakteryzuje te przysłowki temporalne komunikujące dawniejszą przeszłość *dawno* ‘w czasie odległym od momentu mówienia i uprzedniość zarówno w stosunku do aktu mowy, jak i innego momentu wyznaczonego’: *dawniej, poprzednio, przedtem, wcześniej*. Zob. R. Grzegorzczkova, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 101–109. Interesujące rozważania na temat czasu jako kategorii językowo-kulturowej w polszczyźnie zob. J. Szadura, *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*, Lublin 2017: omawiane zagadnienia to m.in. „jednoczesność” i „poprzedzanie w czasie” (s. 128–139).

w przeciwieństwie do tego, co jest teraz'. W tym materiale łukowskim kategoria „dawności” jest czasem trudna do zdefiniowania, ponieważ sytuowanie zjawisk językowych na osi czasu może się odnosić do różnych poziomów chronologii: bliska/odległa przeszłość: *dawnij* (użyte 4 razy), *kiedys* (użyte 2 razy), *kedyś* (użyte raz)²⁵.

Poniższe dialektyzmy odnoszą się głównie do nazw tradycyjnych prac polowych i używanych do ich wykonywania narzędzi, części budynków gospodarczych, pomieszczeń do przechowywania płodów rolnych: *sprzenter* | *strych* ‘rodzaj stropu oddzielającego od dołu przestrzeń pod dachem’, *piwnica* | *śpikrz* ‘pomieszczenie do przechowywania płodów rolnych’, *tryjer* | *sortownik* ‘maszyna do sortowania zboża na lepsze i gorsze’, *włóczyć* | *bronować* ‘czynności uprawy i obróbki roli’, *wrota* | *brama* ‘zamykany wjazd na posesję’:

sprzenter – ‘rodzaj stropu oddzielającego od dołu przestrzeń pod dachem, także sama ta przestrzeń: *ty! ... to kiedys mówiłaś mi o strychu ... to sprzenter (!) sie nazywał strych ... dawnij ...* (Goł); **przenter**. (SJMZŁ, s. 237)

stodoła – ‘budynek do przechowywania snopków zboża i siana’: *stodoła ... wierzeje so ... najpierw ściany ... wierzeje ... no so sonsieki ... śpichrz (!) ... dawnij zapole²⁶ ... no ... dawnij to mówili zapole jest ... do sonsieka²⁷ jeżeli tam ... żeby sie nie wysuwały snopki ... no i klepisko na środku ...* (Wks). (SJMZŁ, s. 238)

śpikrz – ‘pomieszczenie do przechowywania płodów rolnych’: *były budowane oddzielnie ... ale jak u nas w domu to była piwnica ... w takim śpikrzu (!) ... pod spodem ... spycjalnie (!) wybudowana ... tam po drabince sie wchodziło ... do ty piwnicy ... śpikrz (!) ... kiedys mówili śpikrz ...* (Stn); zob. **śpichlerz**, **śpichrz**. (SJMZŁ 250)

tryjer – ‘maszyna do sortowania zboża na lepsze i gorsze’: *kiedys nazywali tryjer ... sortownik inaczy ...* (Brz); zob. **sortownik**. (SJMZŁ, s. 255)

25 Badaczka podaje szereg innych określeń temporalnych, np. *ongiś*, *onegdaj*, *niegdys*, *kiedys*, w przeszłości, ponadto przymiotniki temporalne: *ubiegły*, *zeszły*, *przeszły*, *odległy w czasie*, *stary*, *starodawny*, *zamiernychły* oraz przestarzałe słowo *het-het* i in. Zob. J. Szadura, *Czas jako kategoria językowo-kulturowa*, s. 131–139.

26 Zob. **zapole** – 1. ‘miejsce w stodole z boku klepiska, tam, gdzie się składa zboże, siano’, 2. ‘przegroda oddzielająca klepisko od sonsieka’ (SJMZŁ, s. 273).

27 Zob. **sąsiek** – 1. ‘część stodoły po obu stronach klepiska, gdzie składa się snopy, siano itp.’; Śl, Mp, Maz, Wp, Pom pd, 2. ‘skrzynia na zboże’ Mp. (*Mały słownik gwar polskich*, s. 250).

włóczyć – 2. ‘inaczej: *bronować*’; *włóczyć ... no bronować ...* (Brm); (Goł); *a to była bro-
na ... i dawni bronami sie włóczyło ...* (Grd); *włóczyć no to inaczej ... dawniej nazywali ...
bronuje sie*²⁸ ... (Wks; Brz); *włóczyć ... to ja wiem jak ci to nazwać? ... włóczyć to jakby
ten ... po sianiu ... zboża ... nie ... bo włóczyć żeby to sie mieszało z ziemio ... te ziarna ...*
(Chr); **bronować, powłóczyć, wlec, zawlec.** (SJMZŁ, s. 265)

wrota – 1. ‘zamykany wjazd na posesję’: *co to so wrota? ... takie od ulicy zagrodzenie ...
bo niktórzy wrota nazywajo na wierzeje ... w niektórych miejscach; wrota to jes taka bra-
ma ... wjeżdżajonca na posesje ...* (Grz); *to inaczej na wierzeje mówili wrota ... ale wrota
to jes ... to brama inaczej ... to mówio na wierzeje też wrota ...* (Wód); *brama ... kedyś
sie mówiło wrota ... to z desek ... ze sztachetów było ...* (Chr); **drzwi, wierzeje, wirzeje.**
(SJMZŁ, s. 267)

Michalina Surma zauważa niejednoznaczność określeń:

Z jednej strony temporalne wykładniki pozwalają lepiej dostrzec zmiany zachodzące na wsi, z drugiej strony dawne bywa wielokrotnie używane intuicyjnie. To, co dla użytkowników polszczyzny ogólnej rozumiane jest jako „dawność”, czyli ‘odległa przeszłość’, nie zawsze okazuje się jednoznaczne w świadomości językowej mieszkańców wsi. Z jednej strony widzimy ulokowanie dawności w konkretnym czasie rzeczywistym, z drugiej zaś brak tego ulokowania ze względu na niedookreśloność czasową²⁹.

Respondenci znają wyodrębnione nazwy dawne czynnie lub biernie, przypominają je sobie w trakcie rozmowy z eksploratorem, kiedy kieruje się często uwagę ku dawnym desygnatom i ich nazwom. Czasem jest widoczny dystans do dawnego nazewnictwa wyrażony formami czasownika mówienia *mówić* w czasie przeszłym *mówili*. Jak pisze Kąś, tego typu środki pełnią funkcję operatorów dystansu wobec własnej gwary i kultury³⁰. Są to najczęściej określenia adverbialne: *dawnno*, często rozbudowane do postaci *dawnno to nazywali*, *dawnno se to nazywało*, *po starodawnemu to se nazywało*, *po nasymu*. Działa tu filtr

28 Zob. **bronować, bronuwać** ‘za pomocą brony uprawiać poraną ziemię’ (*Słownik gwar polskich*, t. 2, z. 3 (6), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 521–526); **włóczyć** ‘bronować’ (*Mały słownik gwar polskich*, s. 321).

29 M. Surma, *Kategoria „dawności” w świadomości językowej mieszkańców wsi Ocieszyn (pow. obornicki)*, s. 95–109.

30 Zob. J. Kąś, *Společno-jezykowe uwarunkowania interferencji leksykalnej słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego*, „Język a Kultura” 7 (1992), s. 100.

kulturowy, którego działanie można by za Kąsiem określić jako „następstwo wartościowania świata własnego (wiejskiego) oraz świata swego rozmówcy (niewiejskiego, miejskiego)”³¹.

Wypowiedzi zawierające obydwie warianty leksykalne (gwarowy – niegwarowy – innogwarowy [regionalny]) pokazują kompetencję językową użytkownika gwary. Kąś ujmuje to w postaci formuły: „podaję ci obydwie warianty nie tylko dlatego, abyś mnie zrozumiał, a przy tym wiedział, jak dana rzecz nazywa się w gwarze, ale również dlatego, abyś wiedział, że moja kompetencja nie jest ograniczona tylko do gwary”³².

Refleksja świadomościowa mieszkańców badanych wsi ziemi łukowskiej, zawarta w kontekstach użycia wyrazów w artykułach hasłowych słownika prof. Sierociuka, oparta często na intuicji, poczuciu językowym mówiących i właściwa tylko niektórym informatorom, jak to wynika z jej przejawów, stanowi umiejętność metapoznawczą mieszkańców wsi, świadczy o refleksyjnym stosunku do języka, widzeniu języka ludowego przez pryzmat przemian językowych. *Słownik języka mieszkańców wsi ziemi łukowskiej*, zawierający cenny zbiór leksyki regionalnej, ma też istotne znaczenie dla socjolingwistyki jako cenne źródło przejawów świadomości językowej mieszkańców wsi początku XXI wieku.

Bibliografia

- Bartol-Jarosińska D., *Świadomość językowa robotników warszawskich. Studium leksykalno-semantyczne*, Warszawa 1986.
- Cygan S., *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce 2011.
- Czarnecka K., *Uczniowska odmiana współczesnej polszczyzny w świadomości jej użytkowników*, Poznań 2000.
- Gatkowska I., *Kilka uwag o świadomości językowej*, w: *Język trzeciego tysiąclecia III*, t. 1: *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny*, red. G. Szpila, Kraków 2005, s. 41–48 (Język a Komunikacja, 8).
- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin 1994.
- Grabias S., *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*, Lublin 2019.

³¹ J. Kąś, *Interferencja leksykalna*, s. 38.

³² J. Kąś, *Interferencja leksykalna*, s. 43.

- Grzegorzczukowa R., *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Jurkowski E., *Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą*, „Prace Filologiczne” 20 (1970), s. 11–18.
- Kamińska M., *Styl i stylizacja w gwarach*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 19 (1968), s. 89–96.
- Kamińska M., *Z problemów stylistyki gwarowej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 19 (1973), s. 7–17.
- Kamińska M., *Gwarowe kwalifikatory leksykalne*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 31 (1985), s. 75–79.
- Kamińska M., *Potoczne kwalifikatory leksykalne*, w: *Symbolae slavisticae* dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa 1996, s. 151–161.
- Kąś J., *Spółeczno-językowe uwarunkowania interferencji leksykalnej słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego*, „Język a Kultura” 7 (1992), s. 91–102.
- Kąś J., *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków 1994.
- Kobus J., *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI w.*, Poznań 2015.
- Krasowicz-Kupis G., *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*, Lublin 2004.
- Kurek H., *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*, Kraków 1995.
- Lustanski J., *Jak można badać potoczną świadomość językową*, „Poradnik Językowy” 2 (2021), s. 51–75.
- Lustanski J., *Wymiary potocznej świadomości językowej i relacje między nimi*, „Socjolingwistyka” 35 (2021), s. 51–75.
- Maćkowiak K., *Świadomość językowa – problem definicji*, „Poradnik Językowy” 2 (2011), s. 5–23.
- Maćkowiak K., *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*, Poznań 2011.
- Mały atlas gwar polskich*, opracowany przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich PAN w Krakowie, t. 1–2 pod kierunkiem K. Nitscha, t. 3–13 pod kierunkiem M. Karasia, Wrocław–Kraków 1957–1970.
- Otrębski J., *Życie wyrazów w języku polskim*, Poznań 1948.
- Ożóg K., *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków 1990.

- Pelcowa H., *Przeszłość w językowym obrazie świata współczesnej wsi*, w: *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin 1999, s. 253–267.
- Pelcowa H., *Kwalifikatory w wypowiedziach gwarowych jako sposób interpretacji świata*, w: *Poznańskie Spotkania Językoznawcze*, t. 15, Prace Komisji Językoznawczej, t. 44, red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski, Poznań 2006, s. 107–116.
- Reichan J., *Słownictwo gwarowe w przestrzeni i czasie*, „*Studia linguistica Polono-Slovaca*” 3 (1990), s. 135–142.
- Sagan-Bielawa M., *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2014.
- Słownik języka mieszkańców okolic KłECKA. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Kobus, K. Wilkosz, Poznań 2024.
- Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*, red. J. Sierociuk, Poznań 2019.
- Surma M., *Kategoria „dawności” w świadomości językowej mieszkańców wsi Ocieszyn (pow. obornicki)*, „*Kwartalnik Językoznawczy*” [2016/4–2017/1] (2020) nr 28–29, s. 95–109.
- Szadura J., *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*, Lublin 2017.
- Szober S., *Życie wyrazów*, t. 1: *Powstawanie wyrazów (nowotwory polskie i zapożyczenia)*, Kraków 1929.
- Szober S., *Życie wyrazów*, t. 2: *Zamieranie i przemiany wyrazów*, Kraków 1930.
- Śniatkowski S., *Świadomość językowa i metajęzykowa a kompetencja lingwodydaktyczna*, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Logopaedica*” 4 (2011), s. 493–504.
- Tambor J., *Mowa Górnolązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*, Katowice 2009.
- Tyrpa A., *Stare i nowe słowa w świadomości mieszkańców wsi*, „*Poradnik Językowy*” (2019) nr 1, s. 20–31.
- Zagórski Z., *O badaniach integracji językowej w zakresie świadomości językowej w kilku województwach zachodnich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

